
УДК 811.161.2'373.43

Ніна Клименко

Інститут української мови НАН України, м. Київ

ДЕМІНУТИВИ У БІОЛОГІЧНІЙ ТЕРМІНОСИСТЕМІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Функційно-семантичний розгляд категорії демінутивності дозволяє краще бачити не тільки її зв'язки з іншими категоріями, напр. аугментативністю, градуальністю, а й структуру самої категорії, її двоплановість: орієнтування на значення зменшуваності (констатації реально малого розміру предмета, малого вияву ознаки) та на супровідний компонент цього значення — характеристику улюбленого предмета без вияву його розміру: голівонька, бабуся, татусь.

Біологічна терміносистема має велику кількість іменникових термінів зі зменшено-пестливими суфіксами -ок, -ик, -ець, -ц(е), -к(о): віночок, тичинка, плодолистик, дихальце, тільце. Більшість із них позбавлена зменшувально-пестливих значень, констатуючи їхні малі розміри, часто розрізнявані лише озброєним мікроскопом оком. Активно реалізуються значення в межах відношення ціле-частина: хребет — хребець. Цьому сприяють семантичне словотворення, термінування і спеціалізація значень.

Ключові слова: демінутивність, демінутивна десемантизація, семантичне словотворення, словотвірне гніздо, композитоугруповання, темогніздо, термінування, детермінування, спеціалізація значень.

Демінутивність у сучасному мовознавстві заведено розглядати в широкому розумінні як зменшувальність, реальне або сприймане органами відчуття зменшення, малості. У мовах цю категорію виражають різними засобами. Наприклад, *карась* буває великим і малим. Можемо сказати *малий карась* і цим словосполученням виразити значення зменшеності. Можна й інакше, використавши слово *карасик* зі зменшувальним суфіксом **-ик**. Існують ще й інші способи вираження значення зменшення, коли вдаються до основоскладання: *мікроклімат* — клімат малої території, *дрібний ліс* — дрібноліс, *дрібнолісся*.

© Н.Ф. КЛИМЕНКО, 2017

Ще в античності виник термін *гіпокористичність*. Він пов'язаний із давньогрецьким дієсловом *υποκορίζομαι* — казати про щось з любов'ю, ніжністю [Μπαμπινιώτης 2005, 1864]. У словах *балкончик, морячок, бабуся, дідусь, татусь, мамуся* підкреслено не малі розміри, а наше ставлення до названих осіб чи предметів. Тому й виник термін *пестливість*, або для перехідних випадків зменшено-пестливі слова.

Різноаспектне вивчення категорії демінутивності можливе в контексті функційно-семантичних категорій О.В. Бондарка [1]. Воно уможливорює аналіз різних мовних засобів оформлення цієї поняттєвої категорії, їхню взаємодоповняльність, а також розгляд її семантичних варіантів, взаємопов'язаність з іншими семантичними категоріями (аугментативності, градуальності, недорослості), реалізацію в межах різних частин мови (*красунчик, манюсінський, гарненький, спатоньки, отакісінський, щоніченьки* та ін.).

Термінотворення висуває свої аспекти аналізу демінутивності. Вона належить до тих семантично-функційних категорій, які активно і продуктивно використовують у біологічній терміносистемі. Демінутивності властиві кілька тенденцій розвитку і вона є наслідком кількох семантичних процесів, що характерні для загальнолітературної мови, але позначені своєрідністю вираження в біологічній терміносистемі. Ця категорія достатньо вивчена в україністиці в словотвірному аспекті [6; 8]. Її розглянуто в плані втрати демінутивності [7], а також з позиції функційно-семантичного аналізу [4].

Актуальним лишається розгляд її як складника наукового стилю. Він вимагає систематизації її термінів, словотворчих засобів їхнього оформлення та представлення як наслідку пізнання живої природи, як засобу позначення нових реалій, що не були видимі неозброєному оку. Біології властиве розширення меж об'єктів дослідження, осмислення раніше неподільного і безперервно ускладнюваного простого, що стає складним, малого, що перетворюється на ще менше. Важливо вивчити, як відбувається нова стратифікація лексики, переважно іменникової, яку участь у ній беруть питомі словотворчі засоби, запозичення та кальки.

Демінутивність активно залучена в ці процеси, причому в обох своїх іпостасях — як позначувач об'єкта, меншого за розміром від уже відомого, так і в оцінному плані (позитивному, властивому характеристиці пестливості, так і негативному, малого, але шкідливого для організму), а також у співвідношенні з іншими категоріями, наприклад збільшувальності. Необхідне окреслення співіснування питомих засобів (суфіксального способу, основоскладання, семантичного словотворення) в оформленні цих термінів та запозичених одиниць.

Насамперед потрібно з'ясувати, як урівноважене вираження об'єктивної демінутивності (за констатації меншого розміру предметів проти звичайного) словотворчими та лексичними засобами.

Відомо, що творення демінутивів обмежене в словотвірних системах мов. З одного боку, можлива реалізація триступеневого зменшення об'єк-

та суфіксальними одиницями на зразок: *хлопець* — *хлоп'я* — *хлоп'ятко* — *хлоп'яточко*, *зерно* — *зерня* — *зернятко* — *зерняточко*, *янгол* — *янголя* — *янголятко* — *янголяточко*. Однак для більшості предметів воно лишається в потенції. Реалізуються переважно демінутиви першого та другого ступеня творення: *волокно* — *волоконець*, *дерево* — *деревце*, *буряк* — *бурячок*, *лікоть* — *ліктик*, *хвіст* — *хвостик*, *гриб* — *грибок* — *грибочок*, *дуб* — *дубок* — *дубочок*, *колос* — *колосок* — *колосочок*, *трава* — *травця* — *травичка*.

З другого боку, у суфіксальних демінутивів обмежений словотвірний потенціал. Від них здебільшого утворюються відносні прикметники на взір: *горошок* — *горошковий*, *гіллячка* — *гіллячковий*, *карлик* — *карликовий*. Оформлення демінутивності основоскладанням також обмежене у своїх можливостях. У біологічній терміносистемі воно значною мірою властиве запозиченим одиницям, пор.: *ектофермент*, *ізоферменти*, *металоферменти* і т.ін та *квітконіжка*, *листоніжка*, *плодоніжка*, *споролистик*, *чашилистик*.

У цьому контексті стає зрозумілою роль семантичного словотворення демінутивних іменників-термінів біології, творення їх за допомогою метафоризації та метонімії, коли слова-найменування предметів щоденного вжитку стають позначками термінів рослинного і тваринного світу, а терміни своєю чергою детермінуються. Отже, з одного боку, існують *війка*, *віночок*, *вусик*, *тичинка*, *маточка*, *шапинка* та багато інших цього різновиду, з другого, *бактерія*, *вірус*, *епідемія*, *інфекція*, *інсулін*.

На цьому тлі з'ясовується роль запозичень, які є назвами складників клітин, бактерій, тканин, кісток, крові, компонентів екосистеми тощо. Для прикладу досить згадати терміни, об'єднані іменником *орган* (морфологічно і функційно закріплена частина тваринного чи рослинного організму, яка виконує певні функції і характеризується у зв'язку з цим певними особливостями будови) та *організм* (біологічна одиниця, що має специфічні анатомічні та фізіологічні ознаки, для якої характерні упорядкована будова, подразливість, розмноження, ріст, обмін речовин, пристосування до навколишнього середовища). А також *мікроорганізми* (найдрібніші з прокариот та еукариот, яких видно лише під мікроскопом), *органойди* (найдрібніші структурні компоненти клітин людини, тварин і рослин) та *органели* (ультраструктурні утворення клітин і одноклітинних організмів, які виконують різноманітні життєві функції).

Світ клітин, тканин, тілець, ядер і ядерць постає як сукупність термінів, упорядкованих у біології певними відношеннями в організмі та його органах, клітинах та їхніх сукупностях. Він безпосередньо стосується категорії демінутивності.

У ній виявляють продуктивність терміни біологічної терміносистеми з основою **мікро-**, яку традиційно вважають виразником чогось малого, малочисельного. Підгрупа одиниць, у якій підкреслено малий розмір (проти звичайного), трапляється в багатьох лексемах. Її очолює іменник *мікроорганізм* — назва найдрібніших організмів (про них уже йшлося), продовжують іменники, в тлумаченнях яких є компоненти значень, виражені прикметниками *дрібний*, *вкорочений*, *малий*, *невеликий*, *мікроскопічний*

та іменниками клітина, ядро, величина: *мікрогамета* (дрібна чоловіча рухлива статеві клітина), *мікротеліа* (вроджене різке вкорочення кінцівок у людини), *мікронуклеус* (мале генеративне ядро інфузорії), *мікропланктон* (угруповання планктонних гідробіонтів завбільшки від 50 мікрон до 1 мм), *мікрофіт* (мікроскопічний одноклітинний організм), *мікроцити* (еритроцити ненормально малого розміру).

Деякі з них передають метонімічні відношення: *мікрофіл* (дрібний листок вищих рослин), *мікроценоз* (невелике угруповання, що перебуває в межах внутрішніх шарів фітоценозів), *мікроядерце* (нестабільно дрібна структура клітин); *мікроядро* (фрагмент ядра в еукаріотичній клітині), *мікромери* (дрібні клітини яйцеклітинного тваринного організму), *мікросома* (фрагмент ендоплазматичної мережі), *мікроспора* (дрібна клітина вищих рослин), *мікроспороцит* (материнська клітина мікроспор), *мікротільця* (плазматичні пухирці в клітинах хребетних), *мікротрубочка* (порожниста циліндрична білкова структура клітин еукаріотичних організмів).

Деякі терміни з основою **мікро-** підкреслюють належність до певної сукупності: *мікроелементи* (хімічні елементи, що містяться в організмах у незначній кількості), *мікроасоціація* (сукупність подібних мікроценозів), *мікробіоценоз* (угруповання мікроорганізмів, до складу яких входять бактерії, мікроскопічні гриби, актиноміцети, мікроскопічні водорості), *мікрофлора* (сукупність мікроорганізмів у певному середовищі існування).

Абсолютна більшість одиниць цієї підгрупи складається із запозичених композитів, за винятком кількох гібридів: *мікротільця*, *мікротрубочка*, *мікроядро*, *мікроядерце*. Усі вони підкреслюють малість явищ, клітин, речовин тощо без прямого зіставлення з предметами звичайного розміру або з аугментативним чи оцінним компонентом пестливості.

Інші підгрупи не такі численні, як попередні, але теж з підкресленням незначного вмісту чого-небудь: *мікродобриво* (речовина, що містить один або кілька мікроелементів), *мікродомішки* (речовини, що входять до складу інших речовин у дуже малих дозах); процесів утворення мікроорганізмів: *мікроспорогенез* (процес утворення мікроспор), *мікроеволюція* (еволюційний процес, що відбувається всередині популяції і демів).

Серед таких утворень група композитів з характеристиками мікроорганізмів: *мікрогаметофіт* (продукує мікрогамети, чоловічий гаметофіт), *мікромікрофи* (організми, найчастіше безхребетних тварин, що живляться подрібненими субстратами та мікроорганізмами), *мікротерм* (організм, який надає перевагу низьким температурам довкілля), *мікрофаги* (тварини, які живляться дрібними частинками їжі або мікроорганізмами (бджоли — пилком рослин, дощові черви — найпростішими та ін.)), *мікроцефал* (людина, що має ненормально малий розмір голови).

Серед композитів з **мікро-** представлені нечисленні найменування абстрактних ознак: *мікрогетерогенність* (неоднорідність мікроструктури різних систем — клітин, популяцій, ДНК, рослинності тощо), *мікрофілія* (дрібнолистість), *мікроцефалія* (малоголовість, ненормально малий розмір черепа і головного мозку за нормальних розмірів решти частини тіла).

Розглянуті терміни охоплює *мікробіологія* — «наука, що вивчає мікроорганізми (віруси, мікоплазми, рикетсії, бактерії, актиноміцети, мікроскопічні водорості, дріжджі, плісняві гриби, найпростіші), їхню будову, фізіологію, біохімію, систематику, спадковість і мінливість, поширення і роль у кругообігу речовин у природі для керування їхньою життєдіяльністю в інтересах людини та їхнє практичне використання» (СУБТ 2012, 290). У цьому тексті 43 слова, із них 12 запозичень, що становить майже 28 відсотків його обсягу, 6 із них — композити. Навіть самé визначення говорить про високий ступінь аналітизму біологічної терміносистеми. Коли ж узяти до уваги ще й розчленовані номінації — словосполучення, які передають значення зменшення, він буде ще вищим. Це свідчить про роль основокладання, оформленого як композитоугруповання з одиниць на позначення світу, видимого лише озброєним оком. У ньому значну питому вагу мають запозичені композити, зокрема з основою **мікро-**, що називають здебільшого організми, менші малого, представлені як частинка малого або сукупності, тобто без модифікації значення демінутивності, радше в плані взаємовідношення олонім (ціле) — меронім (частина) або констатації малого розміру організму, доступного виміру мікроскопом.

Мала кількість найменувань з основою **мікро-**, що оформлюють абстрактні поняття (абстрактних дій, процесів, а також абстрактних ознак), підтверджує загальну тенденцію мови до обмеження експресивного значення у книжних компонентів. Це виявляється зокрема і в творенні демінутивів-іменників у біологічній підсистемі. Згадаймо поодинокі з них на зразок *дельфін-білобочка*, юкстапозит серед різновидів вусатих беззубих китів: *смугастики*, *сірі кити*, *гладенькі кити*.

На цьому тлі стає помітнішим оформлення в біологічній терміносистемі української мови відношення ціле — частина, близького до виміру розміру за допомогою композитів, які здебільшого є інтернаціоналізмами. Цьому сприяють різні об'єднання фахівців, що впорядковують реєстри термінів і рекомендують їх для використання в національних мовах. Отож, ідеться про свідоме творення наукової термінології з фонду інтернаціональних одиниць, узгоджене з правилами систематики термінів у певних галузях.

Це положення увиразнюють композитні найменування біологічних явищ, ознак, процесів, які стали відомі тільки із застосуванням сучасних приладів. У них основи стають регулярними виразниками відношень ціле — частина, і вони залучені в семантичний простір демінутивності. Проілюструвати його можна композитами на позначення мікроорганізмів та їхніх складників.

У біології існує іменник *сома*, запозичений з грецької мови, де *σῶμα* — це 1) тіло, плоть та 2) сукупність вегетативних клітин і тіла рослин. Узагальнювальне найменування клітин та тканин в українській мові асоціюється зі словом *тілце*, але воно не утвердилося як основа композитів. Замість нього використовують основу **сом-/сома-/сомат**, що реалізована в численних термінологічних композитоугрупованнях. Займаючи в

запозичених словах української мови першу або останню позицію в композиті, ця основа спеціалізується на вираженні двох значень. Починаючи з 1799 р. словники новогрецької мови засвідчують композити з основою **сома-** з позначкою *запозичення з англійської*, у якому використано грецькі компоненти: *соматологія, соматометрія, соматоплазма, соматотип*.

Переважає частина нових біологічних термінів з основою, реалізованою як **сом-/сома-/сомат-**, теж має англійські аналоги, але вони асоціюються здебільшого не з *тілом* людини, радше з тільцем (грец. σωματίο), бо йдеться про *клітини* живих організмів, їхні частинки, які можна бачити під мікроскопом або під сучасним електронним мікроскопом. І саме основа **-сома** в другій позиції похідних композитів із нею оформлює одиниці біологічної терміносистеми. У тлумаченнях більшості з них використано іменник *тільце*. Таке явище зумовлено наукою генетикою, що вивчає клітину живого організму як елементарну біологічну систему, а також як структурно-функційну одиницю живих організмів. Подільність клітини на менші складники допомагають передати композити з основою **-сома**: *біосома* — субмікроскопічна структура клітини, яка займає проміжне місце між макромолекулою і мікроскопічною структурою; *макросома* — більше порівняно з мікросомою тільце у протоплазмі клітини, *сферосома* — сферичні тільця в цитоплазмі рослинних клітин.

Такі слова, а їх понад чотири десятки, визначають склад клітин: *хондріосома* — великі багатоядерні клітини; участь їх у певних процесах: *екзосома* — секретерна гранула або вакуола, що утворюється в цитоплазмі в процесі екзоцитозу і т. ін.

Найпотужніше композитоугруповання з 24 одиниць утворює інтернаціональна лексема **хромосома**. Це зумовлено тим, що вона одна із центральних у теорії спадковості, носій генів. Аспектуалізація цього іменника охоплює кількісні виміри хромосоми: *трисома, трисомік, тетрасоматія, пентасомік, полісома, полісоміки* тощо та інші якісні характеристики: *ізохромосома, гетерохромосома, ктетосома*. У їхніх тлумаченнях на першому місці стоїть іменник **хромосома**, наприклад: *ідіохромосома* — хромосома, що визначає статеву належність особи.

Серед термінів з основою **хромосома** трапляються деякі юкстапозиції: *хромосоми-донори, хромосоми-рецептори*.

Для названих слів характерне відношення ціле — його менші складники і воно стосується поняттєвої категорії демінутивності, зосередженої на позначенні малих розмірів явищ (у якісному і кількісному вимірах). Це підтверджують також композити з основою **меро-/мер**, що поширилися в біологічній терміносистемі завдяки посередництву англійської, в якій вони карбовані з грецького матеріалу, де є μέρος зі значенням частина. Композитоугруповання з основою **меро-/мер** досить численне (близько трьох десятків в українській біологічній терміносистемі). Названа основа також трапляється у першій та останній позиції композитів і асоціюється зі значенням частина, частинка: *мерологія* — розділ антропології, який вивчає розміри і форми окремих органів і тка-

нин людини; *меротоп* — частина біоценозу; *олігомери* — полімери невеликої молекулярної маси; *цитомери* — фрагменти цитоплазми клітини, оточені мембранною оболонкою. Терміни з **мер-** основою в останній позиції композитів називають фрагменти ниток : *хромомери* — потовщені щільно спіралізовані ділянки дезоксирибонуклеопротейдної нитки, з яких складається хромосома. Це може бути *центромера* — назва ділянки моноцентричної хромосоми еукариотичної клітини. Вони характеризують сполуки: *ізомери* — хімічні сполуки, що мають однаковий склад і молекулярну вагу, але відрізняються одна від одної будовою та фізико-хімічними властивостями. На противагу їм *анізимери* — це різна кількість або неоднаковість властивостей повторюваних *частин організму* чи клітинної *органели*. У поясненні полімерів підкреслено наявність різноманітних хімічних сполук, молекули яких складаються з великої кількості ланок, що повторюються. Ці характеристики доповнюють *тавтомери* — один із видів ізомерії, при якій ізомери легко перетворюються. Термін *біополімери* має узагальнювальний характер, бо ним позначено високомолекулярні органічні сполуки рослинного походження, а *олігомери* виконують розрізнявальну функцію, бо називають полімери невеликої молекулярної маси (напр. антибіотики).

Серед них трапляються найменування клітин на зразок *бластомери*, що вказують на ембріональні клітини, що утворюються внаслідок поділу заплідненої яйцеклітини або визначають гіпотетичні утвори: *синаптомери* — гіпотетичні фрагменти хромосоми, які беруть участь у кон'югації. Як бачимо, цей семантичний простір упорядковано за якісними ознаками клітин та їхніх складників, за їхньою участю в певних процесах.

Засвідчено кілька слів із основою **-мер** у кінцевій позиції слова з префіксами: *антимери* — однакові чи схожі за будовою частини тіла тварин, на які воно може бути поділено площинами симетрії, напр. права і ліва половина черв'я; *парамери* — відповідні один одному органи або їхні частини у двобічносиметричних тварин, у яких один з органів завжди є дзеркальним відображенням іншого. *Метамерія* — тип будови тіла або органа рослин, за якою він розчленований на подібні між собою частини — метамери (розчленування пагона на меживузля з бруньками).

Композити з основою **меро-** в першій позиції здебільшого зорієнтовані на окреслення участі складників організмів у певних процесах: *мероміксис* — генетичний обмін у бактерій, *мерогамія* — в одноклітинних організмів і нижчих бактерій процес запліднення або представлення їх як наслідків процесів, *мерозойти* — дочірні особини найпростіших. Інколи вони характеризують частини чогось: *меротоп* — частина біоценозу, *мерофіти* — рослини (липа, клен), характерні для місць із помірною вологістю; *меронейстон* — частина епінейстону, *мероценоз* — зазвичай ефемерні угруповання живих організмів. У всіх цих випадках ідеться про частини (фрагменти, ділянки, органели організмів або клітин), тимчасом як композити з основою **-сома/сомат-** спеціалізуються на характеристиці тілець кровоносної системи.

З інших основ, що виражають значення малої кількості чогось, зменшення її, нечисленність без експресивної оцінки, можна назвати іменники з основою **оліго-**. Вона в складних словах вказує на малу кількість чого-небудь, на відхилення від норми в бік зменшення: *олігомери* — молекула у формі ланцюжка з невеликою кількістю мономерів; короткий полімер; *олігопептиди* — пептиди, які містять невелику кількість амінокислот; *олігорибонуклеотид* — коротка ділянка РНК.

Формули пояснення **зменшення кількості** чогось: *олігемія* (зменшення загальної кількості (маси) крові в організмі); *олігурія* (зменшення добової кількості сечі при захворюванні нирок); *олігомерія* (зменшення кількості гомологічних органів); **мають невелику кількість** чого-небудь: *олігодендроглія* (глія, клітини якої мають невелику кількість відростків); *олігохети* (малощетинкові черви); *олігофаги* (харчуються невеликою кількістю видів їжі); *оліготрофи* (рослини і мікроорганізми, які розвиваються у середовищі з низькою концентрацією поживних речовин).

У Словнику українських біологічних термінів близько двох десятків одиниць з основою **оліго-**. Характерно те, що антонімічна за значенням основа **полі-** (багато-) більше поширена серед термінів біології (понад чотири десятки слів), як і те, що серед них лише кілька співвідносні як члени антонімічних пар: *олігоцени* — *поліцени*, *олігохети* — *поліхети*. У неї численніші зіставлення з основою **моно-** в композитних термінах, де остання реалізує значення один: *моногібрид* — *полігібрид*, *монокарпіки* — *полікарпіки*, *монокультура* — *полікультура*, *моноплоїд* — *поліплоїд*, *моноспермія* — *поліспермія*, *моноцентризм* — *поліцентризм*, *монофілія* — *поліфілія*, *моноцукриди* — *поліцукриди*. У двох випадках ці основи — виразники кількісного складу живих організмів — утворюють тричленні ряди: *мономери* — *олігомери* — *полімери*, *монофаги* — *олігофаги* — *поліфаги*.

Питомі основи мало залучені до вираження кількісного зменшення складу в найменуваннях мікроорганізмів, взагалі живих організмів: *малолісся*, *дрібнолісся* чи середовища їхнього побутування: *маловоддя*, *мілководдя*.

Отже, існують об'єктивні чинники такої реалізації функційно-семантичної категорії демінутивності в біології. Пізнання її об'єктів складалося довгий час так, що воно йшло від осягнення цілого, видимого неозброєним оком, поділеного на класи, ряди, підряди, типи, підтипи, види, тобто окремого. У цьому поділі величезну роль відіграла метафора як засіб пізнання світу і позначення його нових об'єктів через уже пізнані, розрізнені у назвах речі, тому в цій галузі таку велику роль відіграло й відіграє семантичне словотворення, найменування речей за схожістю зовнішньої форми та функційною подібністю.

Фахівці давно відзначають поширення в біологічній систематиці «біологічно» переосмислених назв. Тут *гачки*, *голівка*, *волосок*, *кірка*, *кошик*, *ніжка*, *чашечка*, *човник*, *гребінці* та *корінці*, *кігтики*, *ямка слізна*, *очна*, *черепна*. Багато з них десемантизувалися, втративши демінутивність при спеціалізації. Досить згадати кілька фрагментів пояснення термінів, щоб

переконалися в цьому: *брунька* складається з початкового *стебельця*, зверху прикрита буруватими скорковілими *лусочками*; *віночок* зрослопелюстковий з *трубкою*, від якої у формі *язичка* відходять зрілі пелюстки; *маточка* — орган квітки покритонасінних рослин, утворений одним або кількома зрілими *плодолистиками*.

Найбільшою мірою десемантизація демінутивності поширена серед похідних, утворених суфіксальним способом. Дослідники відзначають найменшу експресивність у суфікса **-ок** [6: 59]. Зокрема, лексема *мішок*, яка в літературній мові втратила твірний іменник *міх*, у біологічній терміносистемі спеціалізувалася, позначивши місце (вмістище) чого-небудь у певній частині тіла тварини або рослини, та асоціюється з центральною частиною чогось, наприклад з насінним зачатком квіткових рослин.

На продуктивність суфіксів демінутивності **-ок**, **-ик**, **-ець**, **-к(а)**, **-к(о)**, **-ц(е)** та ін. у біологічній терміносистемі впливало дедалі глибше пізнання подільності цілого на менші частини завдяки застосуванню приладів і розвитку генетики, ембріології, гематології тощо. У цьому зв'язку вимір малості став частиною відношення між термінами меронімії: ціле (олонім) та менший складник (меронім). Типовим зразком таких відношень є пара термінів: *мозок* — *мозочок*. Перший *мозок* (рос. *мозг*, англ. *brain, encephalon, cerebrum*) — це центральний відділ нервової системи (людини і тварини), або інакше маса нервових клітин, що заповнює череп і канал хребта. Іменник *мозочок* (рос. *мозжечок*, англ. *cerebellum, parencephalon*) називає частину мозку, відділ головного мозку хребетних тварин і людини, що міститься під потиличними частинами великих півкуль мозку над довгастим мозком у задній черепній. Меронімічні відношення існують у парах, другий член яких має в своєму складі суфікси **-ець**, **-ц(е)**: *хребет* — *хребець*, *тіло* — *тільце*.

В інших випадках реалізується зіставлення «нормативне» (щось близьке до нормального розміру чого-небудь) та щось менше порівняно з ним за розміром: *пухир* — *пухирець* (рос. *пузырек*, англ. *bubble, vesicle*) — наповнений рідиною мішкоподібний виступ на поверні шкіри або слизових оболонок. Сталі аспекtnі характеристики *пухирця* закріплені в його темогнізді: *пухирець жовтковий* (у яйцях багатьох птахів, рептилій, деяких риб), що кріпиться безпосередньо до черевного боку або кишки зародка; *пухирець очний* — ембріональний зародок ока у хребетних тварин; *пухирець сім'яний* — парне утворення, кожне з яких є порожнинною трубкою, складеною вдвоє (або більше) з невеликими бічними відгалуженнями. Таким є і співвідношення між одиницями *кущ* — *кущик*, *член* — *членик*, *ворс* — *ворсина* — *ворсинка*, *стебло* — *стебельце*, *стебло* — *стеблина* — *стеблинка* тощо.

Компонент малості неекспліцитно виражений лексичними значеннями слів на взір *ген*, *сома* (з численними похідними), *вірус*, *бактерія*, *клітина* (з усіма її складниками) тощо.

Особливістю словникового тексту біологічної термінології є використання в пояснювальній частині терміна іменників із демінутивними

значеннями, які підкреслюють малі, дуже малі, мікроскопічні, ультраструктурні розміри часто далеких семантично від твірних слів об'єктів без пестливих відтінків.

Термін *коробочка*, наприклад, на відміну від загального значення цього іменника, зорієнтованого на називання артефактів з розмірами, меншими від розміру твірного слова *короб*, термінізується у біології, оскільки називає переважно нерукотворні предмети: 1) сухий плід із двох чи кількох плодолистиків з двома або багатьма гніздами, який розкривається різними способами: за допомогою *кришечки*, *зубцями* на *верхівці*; спеціальний орган безстатевого розмноження мохів — спорангій, що містить *урночку*, в якій розвиваються спори, *шийки* і *кришечки*. У тлумаченні цього іменника, як бачимо, теж використано кілька лексем з суфіксально вираженим значенням малого розміру (вони виділені в тексті). До того ж, більшість із них є наслідком преносного метафоричного значення. Такі іменники, використані як засіб семантизації гаслових слів, часто відсутні в реєстрі термінів словника: *борозенка*, *дзьобик*, *крильце*, *кігтики*, *листочок*, *пелюсточка*, *частинка*, *часточка*, *щупики*, *щупальця*, *ямка*, *війка* та ін.

Деякі з них є наслідком своєрідного конфіксального словотворення. коли похідне слово співвідноситься у терміносистемі з безпрефіксним твірним. У реєстрі біологічних термінів відсутній, наприклад, твірний іменник *лісок*, але є *перелісок* — невелика, зазвичай вузька, витягнута ділянка лісу, відділена галявиною, полем або лукою від інших масивів лісу. Часто втрата демінутивності твірним іменником супроводжується далшим термінуванням похідного, за його спеціалізації. *Лист* та *листок* (рос. *лист*, *листок*, англ. *leaf*) зазвичай розглядають як дублетні іменники, отже, другий іменник втратив значення демінутивності. Зберігаючи основне біологічне значення «один із головних вегетативних органів вищих рослин з дуже довгою і вузькою пластиною», він у множині в розчленованих номінаціях позначає шари клітин, наприклад: *листки зародкові*. У них відсутнє демінутивне значення, натомість лексема *передлисток* (рос. *предлист*, англ. *initial leaf*) окреслює малі розміри листків — це дрібні листки біля бічних гілок, тобто відбувається термінування лексеми з конфіксом **перед-...-ок**. Подібний до цього наслідок спостерігаємо в парі слів *шия* — *перешийок* (рос. *перешеек*, англ. *isthmus* від грец. ἰσθμὸς, що відрізняється від метафорично утвореного географічного терміна *перешийок* і засвідчує також процес його термінування в біологічній підсистемі. Це звуження органа в певній ділянці. Він трапляється ще в двох розчленованих номінаціях: *перешийок передміхурової залози* та *перешийок щитоподібної залози*.

Спеціальне значення реалізує подібний за структурою до попередніх утворень іменник *піддзьобок* — нижня половина дзьоба птахів.

Досить поширений у біологічній підсистемі розрив між значенням твірного і похідних з суфіксом **-к(а)**. Порівняно з іменником *луска* звузилося значення *лусочка*. Перший його лексико-семантичний варіант (рос. *чешуя*, англ. *squame*, *scute* (у тварин), *soale* (у злаків), *skaff*) стосується тва-

рин, другий — рослин. Похідна лексема *лусочка* співвідноситься тільки з рослинами і позначає виріст епідермісу, аналогічний волоскам. Він захищає органи рослин від коливання температури.

Термін *лялечка* (рос. *куколка*, англ. *prorupa*) не співвідноситься зі словом *лялька* (іграшка), отже, формує нове гніздо слів. Він позначає одну зі стадій розвитку комах з повним перетворенням, так само не співвідноситься з личинкою, що передує лялечці, личинка. Подібно до нього іменник *передлялечка* (рос. *предкуколка*, англ. *prorupa*, *preprupa*) не містить компонента пестливості. Це теж найменування стадії розвитку личинки у період від прядіння кокона до повністю сформованої після п'ятого линяння личинки і лялечки. Попри наявність у цих словах зменшено-пестливих суфіксів, вони не передають позитивних оцінок і вказують на шкідливість і личинок, і лялечок. Позбавлені пестливості слова *шапинка* і *ніжка* як частини гриба, хоча в них ще виділяється морфема демінутивності.

Ряд слів зі зменшувальним суфіксом **-к(а)** та його варіантами **-очк(а)/-ечк(а)** продовжують іменники *шкіра* та *шкірка*. Вони засвідчують розрив їхніх значень унаслідок зміни середовища існування та нової спеціалізації. Перший з них *шкіра* (у рос. *кожа*, англ. *skin*) у людини, у тварини це шкура (*fell*, *hide*) — назва зовнішнього покриву тіла ряду тварин, що захищає організм від впливу різноманітних чинників довкілля. Іменник *шкірка* (рос. *кожица*, англ. *corium* [*skar-f-skin*]) — найменування покривної тканини листків, молодих стебел, частин квітки і плода вищих рослин, що складається з одного шару щільно зімкнутих живих клітин, частина яких диференціюється в придиhi. Отже, значення іменника *шкірка* вже не співвідноситься зі шкірою як його зменшено-пестлива модифікація.

На відміну від попередніх прикладів у парі слів *залози* — *залозки* розрізнено розміри та сфери їхнього існування. Іменник *залоза*, *залози* (рос. *железа*, англ. *glands*, *adens*) — це органи у тварини і людини, що виробляють специфічні речовини, а *залозки* (рос. *железки*, англ. *grandules*) стосуються утворів на епідермісі (листіків, квіток, стебел) деяких рослин, що виділяють солодку рідину (нектар) або наповнюють голівки квіток ефірними оліями та смолою.

Твірне слово *залоза* (залози білкові (син. залози серозні)/ екзокринні/ ендокринні/ молочні/ надниркові/ слинні/ травні та похідне *залозки* (медові, олійні) мають темогнізда номінацій-словосполучень. У людини залози — секреторні органи, розташовані всередині організму, в рослин — здебільшого на епідермісі, отож ззовні.

Не перебуває в зв'язку демінутивності зі словом *свиня*, *свинка морська*, яку в германських мовах називають *Hamster*, а в новогрецькій *ivdikó* *хоґрідю* — індійська свинка. Це малий нічний гризун з коротким і круглим рильцем, маленькими вухами, короткою шиєю з блідосірою або білою шерстю. Отож, до свини свійської вона не має стосунку.

Продовження статті в наступному номері.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- СУ БТ — Словник української біологічної термінології. — К. : КММ, 2012 — 744 с.
СУ М—11 — Словник української мови: в 11 т. — К. : Наук. думка, 1970—1980.
ΛΝ ΕΓ — Μπαμπινιώτης Γ. Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας: — Αθήνα: Κέντρο λεξικο-
λογίας, 2005. — 2064s.

1. *Бондарко А.В.* Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность. — Л. : Наука, 1990. — 264 с.
2. *Горбач Ф.Г.* Основные средства выражения уменьшительности во французском языке: автореф. дисс. на соиск. науч. степ. канд. филол. наук: спец. 10.02.05 «романские языки» / Горбач Ф.Г. — К., 1954. — 14 с.
3. *Домбровський Р.О.* Семантика і продуктивність демінутивного суфікса -ellu- в пізній латині. / Р.О. Домбровський // Іноземна філологія. — Вип.95. Питання класичної філології. — Львів: Вища школа, 1989. — № 21. — С. 7–12.
4. *Клименко Н.Ф.* Категорія демінутивності в ад'єктивах східнослов'янських та новогрецької мов // Демінутиви в славянських мовах: форма і роль. — Марибор, Будапешт, Канзас, Прага, 2015. — С. 170–183.
5. *Матезиус В.* О потенциальности языковых явлений // Избранные труды по языкознанию. — М. : УРСС, 2003. — 230 с.
6. *Родніна Л.О.* Суфіксальний словотвір іменників у сучасній українській мові // Словотвір сучасної української літературної мови. — К. : Наук. думка, 1979. — С. 57–117.
7. *Руда Н.В.* Демінутивна десемантизація : причини і функції (на матеріалі української, латинської та англійської мов) // Мовні і концептуальні картини світу. — Вип. 55, ч. 2. — К. : ВПЦ «Київський університет», 2015. — С. 257–261.
8. *Симоненко Л.О.* Формування української біологічної термінології. — К. : Наук. думка, 1991. — 151 с.
9. *Статеева В.И.* Дедеминутивизация в украинском языке: автореф. на соиск. науч. степ. канд. филол. наук: спец.10.02.02. «Украинский язык» / Статеева В.И. — Ужгород, 1982. — 19 с.
10. *Томижина Г.Я.* Нивеляция уменьшительности у существительных, образованных при помощи суффиксов субъективной оценки / Г.Я. Томижина // Тези доповідей та повідомлень міжвузівської наукової конференції з питань східнослов'янського іменного словотвору. — К. : Наук. думка, 1974. — С. 97.

Статтю отримано 31.01.2017

Nina Klymenko

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

DIMINUTIVES OF BIOLOGICAL TERM SYSTEM IN MODERN UKRAINIAN

The article is aimed at studying of the category of diminutivity from functional and semantic perspective, which enables to trace not only its correlation with other categories, ex. augmentativity, graduality, but also the structure of the category itself, its doublefold nature: orientation towards the meaning of diminution (ascertain of the small size of an object, little realization of quality) and on accompanying component of the meaning — feature of a favourite object without displaying its size: голівонька, бабуся, татусь.

Biological terminological system amongst others is remarkable due to the large amount of noun terms with diminutive-hypocoristic suffixes -ок, -ик, -ець, -ц(е), -к(о): віночок, тичинка, плодолистик, дихальце, тільце. The majority of them lack diminutive-hypocoristic meaning and only state tiny size, which is connected with constant expansion of objects of its investigation, understanding of something which was earlier thought of as indivisible, which is becoming complex, small object, which is getting even smaller. It becomes important to study how a new stratification of word stock takes place, mainly of noun origin, the role in it of proper word building devices, borrowings and translation loan words.

It has been established that word-building potential of diminutives is limited. Three-stage diminution of an object is possible by means of suffixation: зерно-зерня-зерняточко. For the

majority of diminutives it remains potential and exhausts at the first or second stages of formation. Forming diminutives by means of compounding of only proper components is also not productive. Composition of borrowings is widespread in biological term system: біосома, макросома, сферосома, хромосома та т.ін. The role of semantic word formation of diminutive biological noun-terms becomes clear. Names of everyday objects become designations of terms which relate to flora and fauna, and terms, in their turn, are used in everyday speech. On the one hand, there exist віночок, вусик, тичинка, шапинка, on the other hand — бактерія, вірус, епідемія, інфекція, інсулін.

The world of cells, tissues, corpuscles, nuclei and karyosomes visible with the help of modern microscope appears as a collection of terms arranged in Biology according to certain relations in the organism and its organs. It directly relates to the category of diminutivity, which in biological term system is further undergoing the process of desemantisation and is transforming to express meanings within the scope of relations of 'a part to the whole'. It is stimulated by semantic word-formation, term formation and specialization of meanings.

Keywords: *diminutivity, diminutive desemantisation, semantic word –formation, family of words, composite formation, family of nominations, term formation, specialization of meanings.*